

УДК 82-1/-9:808.26.3

В.К. Мароз

КРЫНІЦЫ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ФАКТАЛОГІІ: БАРКУЛАБАЎСКІ ЛЕТАПІС

На аснове публікацый мовазнаўчага характару разглядаюцца падыходы да асэнсавання навуковай значнасці выдатнага помніка беларускага пісьменства – Баркулабаўскага летапісу. У артыкуле раскрываецца выключнае значэнне летапісу не толькі для вывучэння беларускай гісторыі, але паказваецца яго каштоўнасць у якасці крыніцы адметных рысаў старажытнай беларускай мовы, якія ў сістэме дайшлі да нашага часу і сталі нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Свецкі характар помніка, спалучэнне ў ім высокіх мастацкіх якасцей і глыбінных фальклорных традыцый забяспечылі твору належнае месца сярод беларускай духоўнай спадчыны.

Баркулабаўскі летапіс (Баркулабаўская хроніка) займае адметнае месца ў беларускім летапісанні і нязменна прыцягвае ўвагу даследчыкаў як помнік грамадска-палітычнай думкі XVI – пачатку XVII стст. і выдатны літаратурны твор старажытнага пісьменства. Летапіс неаднаразова выдаваўся і вядомы ў навуковых колах паводле публікацый П.А. Куліша [1], Е.Р. Раманова [2, 3], М.В. Доўнар-Запольскага [4, 5], А.Н. Мальцава [6], А.Ф. Каршунова [7], Н.Т. Вайтовіч [8]. Пры выданні «заходнерускіх» летапісаў у складзе ПЗРЛ А.А. Шахматаў і С.Л. Пташыцкі ўключылі «мясцовую» Баркулабаўскую хроніку ў XVII т. [9]. Пазней М.М. Улашчык паўторна змясціў гэты летапіс у XXXII т. ПЗРЛ [10]. Па частках хроніка друкавалася ў хрэстаматыйных выданнях старажытнай беларускай літаратуры [11].

Адразу пасля ўвядзення Баркулабаўскага летапісу ў навуковы ўжытак увага гісторыкаў была звернута на ўмелае выкарыстанне ў ім вобразных сродкаў. Невядомы аўтар, не абмяжоўваючы сябе формамі тагачаснай кніжнай мовы, смела звярнуўся да фальклорных традыцый, стварыў апісанні, адзначаныя жывасцю і маляўнічасцю. З гэтай прычыны, падкрэсліваў М.В. Доўнар-Запольскі, летапіс мае велізарныя перавагі перад іншымі помнікамі пісьменства і заслугоўвае самых уважлівых адносін з боку навукі [4, с. 12]. Адметнасць мастацкага стылю Баркулабаўскага летапісу, блізкасць яго мовы да народнай пацвярджаецца неадзінкавымі прыкладамі, сярод якіх асобныя сталі хрэстаматыйнымі: «А коли тот наход у ворот, albo в дому у кого стоячи хлеба просили, отец з сыном, сын со отцем, matka з дочкою, дочка з маткою, брат з братом, сестра з сестрою, муж з жоною, тыми словы мовили силне, слезне, горко мовили так: «Матухно, зезулюхно, утухно, панюшко, сподариня, слонце, месец, звездухно, дай крошку хлеба!» (л. 165).

Паколькі летапіс ствараўся на Беларусі ў Баркулабаве (сёння гэта вёска ў Магілёўскай вобласці Быхаўскага раёна непасрэдна ад Старога Быхава), то навуковае даследаванне мовы помніка дазваляе спалучыць два планы – гістарычны і сучасны. Блізкасць лексікі летапісу да народнай мовы стала падставай для выяўлення лексічных сувязяў паміж Баркулабаўскім летапісам і баркулабаўскай гаворкай, а таксама сучаснай беларускай літаратурнай мовай, што было ажыццёўлена ў манаграфічным даследаванні «Баркулабаўскі летапіс» Н.Т. Вайтовіч [8]. Шматлікія моўныя факты з летапісу засведчылі багацце старажытнай беларускай мовы, перспектыўнасць яе развіцця, праілюстравалі працэс мэтанакіраванага адбору, скіраваны на фарміраванне слоўнікавага складу. Лексічнай асновай Баркулабаўскага летапісу выступае спрадвечна беларускі пласт – назвы адрэзкаў часу і дзён тыдня, з’яў прыроды і стану надвор’я, паллявых і агародных культур, прадуктаў харчавання і страваў, свойскіх жывёлаў і дзікіх звяроў, формаў сваяцтва, намінацый населеных пунктаў і інш. Пры колькаснай перавазе беларускай лексікі запазычанні (у асноўным царкоўнаславянскія і паланізмы)

выкарыстоўваліся ў летапісе для надання выкладу адрознай стылістычнай афарбоўкі. Паланізмы, напрыклад, ужываюцца найбольш пры апісанні грамадска-палітычных падзей у польскай дзяржаве: *кроль, королевая, вотовати* ‘галасаваць’, *зелжivosti* (абразы), *шаты* ‘верхняя вопратка’, *жадного* ‘ніякага’, *уставичне* ‘пастаянна’, *звляца* ‘галоўным чынам’, *теж* ‘таксама’, *неведлуг, прето, предсе* і інш.

М.І. Карнеева-Петрулан, маючы на ўвазе ўласнабеларускія моўныя паказчыкі Баркулабаўскага летапісу, адзначала: «Сярод беларускіх летапісаў, якія дайшлі да нас, Баркулабаўскі па сваёй мове стаіць асобна. Мова іншых летапісаў з’яўляецца своеасаблівым сплавам старой кніжнай мовы з элементамі жывой мовы беларускай. Мова ж Баркулабаўскага летапісу – гэта ў большай сваёй частцы жывая, гутарковая беларуская мова» [12, с. 94]. Даследчыца на канкрэтных прыкладах раскрыла стылістычныя аспекты выкарыстання спрадвечна беларускай і запазычанай лексікі ў Баркулабаўскім летапісе, дзе ў якасці апрабаванага спосабу вытлумачэння слоў выкарыстоўвалася супастаўленне беларускага слова і запазычанага: «владыка полоцкый... переставился... *поховано* альбо *погребено* яго», «*войну потарчку* мевали», «*церковъ* то ест *храмъ*», «*приставство* альбо *стацию* по волостях брали». Летапісны тэкст дае неадзінкавыя прыклады такога паралельнага ўжывання сінонімаў-адпаведнікаў: *торги* – *ярмарки*, *поручена* – *надана*, *слободы* – *волности*, *меженский* – *голодный*, *хоробы* – *болести* і інш. Адзначаныя выпадкі тлумачэння слова сведчаць, што аўтар летапісу быў знаёмы з традыцыйнай падачы ў слоўніках уласнабеларускіх і запазычаных слоў у выглядзе ізагласаў [12]. Вынікі шматгадовых навуковых назіранняў, абагульненыя А.І. Жураўскім у фундаментальным даследаванні па гісторыі беларускай мовы, пацвердзілі, што ў Баркулабаўскім летапісе пераважае беларуская лексічная аснова, на фоне якой паланізмы і царкоўнаславянскія становяцца малапрыкметнымі [13, с. 344].

Насычанасць тэксту Баркулабаўскага летапісу не толькі разнастайнай лексікай, але і фразеалагізаванымі зваротамі з жывой народна-дыялектнай мовы – яшчэ адна адметная асаблівасць помніка. Параўнальны аналіз летапісных і сучасных фразеалагізмаў паказаў, што не проста адзінкі, а цэлыя серыі ўласна фразеалагізмаў, ужытых у Баркулабаўскім летапісе, дайшлі да сучаснасці [14]. Сярод іх такія, як *ани слова* (На то собе не дали наши реч *ани слова*, отказали до них через пана Древинского и пана писара володимерского) – *ани слова, аніводнага слова, ні слова ні паўслова* (*ні чвэрць слова*); *бог ведае(т)* (Там же на Москве в тот час *бог ведае(т)*, что ся там деяло: места, замки малые выплендровали) – *бог (святы) ведае, (адзін) бог ведае (знае), бог (яго) знае, бог вед, бог ведама, ці й бог ведае, хто яго ведае; век зжити* (за владыку полоцкаго Терлецкаго ляха, бо перед тым был ротмістром, а *век свой зжил*) – *век зжыць, век звекаваць, век давекаваць, аджыць (свой) век, век скончыць, век дабыць; за волю божию* (за волю божию и за благословенством людей духовных заложил замок именем своим Баркулабов року 1564) – *на волі, воля боская, воля богава; знаку не было* (Также гречихи, конопель *знаку не было* – все мороз побил) – *і знаку няма, і знаку не відаць, і знаку не засталася, знаку аніякага (аніякенькага); зо всіх сил* (До того ж сполне яго королевская милость так якосмы повинны *зо всіх сил* наших приложим, што колвек будет доброго и сполного отчизне належало) – *з усёй (усяе) моцы (сілы), з цэлай моцы, з усіх жыл, на ўсю моц, на ўсю моц-сілу, на ўсю сілу, на сілу-моц, на сілу-моч, што ёсць сілы, што ёсць моцы, што ёсць духу; зранку аж до вечера* (Там же *зранку аж до вечера*, яко бы вже к вечерни звонити час, межи собою битву мели) – *зранку да змяркання, з рання да змяркання, ад світання да змяркання, ад віднога да віднога, ад зары да зары, з (ад) цёмнага да цёмнага, з (ад) відна да відна, з (ад) цямна да цямна, увесь ранак-світанак (вечар-вечарок)* і інш.

Паглыбленае вывучэнне мовы Баркулабаўскага летапісу мае на мэце вызначыць новыя падыходы да асэнсавання адметных рысаў гэтага выдатнага помніка беларускага

пісьменства XVI–XVII стст. Мовазнаўцы, даследчыкі летапісу, не адразу звярнулі ўвагу, што ён мае неаднародны склад. Баркулабаўскі летапіс сумяшчае два стылістычныя планы – мастацкі і афіцыйны, і з гэтай прычыны ён, як і іншыя беларускія летапісы, неаднародны паводле моўнага выкладу. Паколькі асноўнае месца ў ім займае арыгінальны аўтарскі тэкст са звесткамі пра падзеі ў Баркулабаве і прылеглых гарадах – Магілёве, Полацку, Віцебску, Мінску і іншых мясцінах, то і лінгвістычны матэрыял з гэтай часткі будзе колькасна пераважаць. Саступаюць па аб’ёме і багаці факталогіі фрагменты, перапісаныя з іншых крыніц, дзе пераважна даецца пераказ агульнадзяржаўных падзей з грамадска-палітычнага і царкоўнага жыцця Вялікага княства Літоўскага і Каралеўства Польскага. Але ў цэлым аналіз мовы помніка паказвае на прысутнасць у ім усіх асноўных адзнак нарматыўнасці, уласцівых старажытнаму беларускаму пісьменству ўвогуле. Так, паказчыкам традыцыйнай нарматыўнасці выступае па ўсім тэксце хронікі этымалагічна-марфалагічны прынцып адлюстравання фанетычных з’яў мовы. Гэта дазволіла Н.Т. Вайтовіч выказаць наступнае меркаванне: «Відаць, аўтарам летапісу быў даволі адукаваны чалавек, які ведаў стараславянскую мову, прытрымліваўся традыцый арфаграфіі, быў знаёмы з польскай мовай. Перапісчык быў таксама адукаваным чалавекам: акуратна перапісваў тэкст, а магчыма, і падпраўляў арфаграфію арыгінала, таму арфаграфія летапісу строга вытрымана, нават больш вытрымана, чым у магілёўскіх актах» [8, с. 45].

Разам з тым глыбокі аналіз графіка-арфаграфічнай сістэмы Баркулабаўскага летапісу выявіў відавочныя адхіленні ад тагачаснага традыцыйнага правапісу, што ўзніклі пад уплывам жывых народна-дыялектных рысаў. Сюды адносіцца абмежаваная колькасць слоў з этымалагічна правільным ужываннем літары *ѣ*: *лѣто*, *вѣтры*, *мѣсто*, *вѣтер*, *глѣдети* і інш. І калі на кожнае з прыведзеных слоў прыпадае вялікая колькасць напісанняў *е* на месцы *ѣ*, то выпадкі ўжывання *ѣ* замест *е* адсутнічаюць: *до менска*, *с под менска*, *от менска*, *в менску*, *у менску* і інш. З’ява спарадычнага напісання літары *ѣ* назіраецца і ў спісах першага беларускага зводу, а таксама іншых беларускіх помніках XVI ст. – граматах, справавых паперах, разнастайных дакументах, Статуце ВКЛ 1588 г. Выпадкі ж напісанняў літары *и* замест *ѣ* ў Баркулабаўскім летапісе і наогул у помніках беларускага пісьменства акадэмік Я.Ф. Карскі лічыў уплывам украінскай мовы: «Украінізмы траплялі не толькі ў рукапісы, але нават у мясцовыя назвы: старыя *Мѣнескъ*, *Несѣвѣжъ* ператварыліся ў *Мінск*, *Нясвіжъ*» [15, с. 483]. Паводле меркавання Н.Т. Вайтовіч, падобнае правіла магло быць падтрымана дыялектным вымаўленнем *ѣ* на месцы *ѣ* па ўсёй тэрыторыі паўднёва-заходніх беларускіх гаворак: паўднёвая ізагласа вымаўлення *ѣ* закрытага за месцы *ѣ* праходзіць недалёка ад Мінска [8, с. 155]. З’явамі ўкраінскай мовы выступае мена *ы/и* ў словах *лысты*, *зымоваль*; да ўкраінізмаў у Баркулабаўскім летапісе адносяцца і лексемы *зезулюхно* і *забуйство*.

З уласнабеларускіх паказчыкаў фанетычнай сістэмы звяртае на сябе ўвагу адлюстраванне ў помніку зацвярдзення шыпячых, *ц* і *р*, сляды акання і якання, пераход *в*, *л* – *ў*, асіміляцыя па глухасці-звонкасці і інш. Усе рысы жывой мовы, хай сабе часам і адзінкавыя, разглядаюцца як важныя паказчыкі адступлення ад агульнапрынятай арфаграфіі папярэдняга перыяду і фарміравання новай сістэмы пісьма. Але ў цэлым пісьмо падпарадкавана агульным правілам і тэндэнцыям старажытнай мовы перыяду беларускай народнасці і ніякім чынам не павінна разглядацца як адлюстраванне індывідуальнай мовы аўтара, прадстаўніка пэўнай гаворкі. Так, з’явай беларускага ненацісканога вакалізму ў Баркулабаўскім летапісе, як і ў іншых тэкстах гэтага перыяду, выступае замена літары *е* на *о* (*со пчолами*, *незличонных*, *посвечона*, *рогачовъ*, *ишоль*, *знашоль*, *жонъ*, *пожогъ*, *пожовкло*, *кощоваго*, *календаромъ*). Паколькі такое назіраецца толькі ў пазіцыі пасля шыпячых і *р* і адсутнічае пасля іншых парных паводле цвёрдасці

мяккасці зычных, то можа выступаць паказчыкам зацвярдзеласці шыпячых і *p*. Разнабой у напісанні *a*, *o* сустракаецца найбольш ва ўласных імёнах, а таксама ў запазычаных словах. Выпадкі, калі побач пісалася *боркулабовъ* і *баркулабовъ*, *потей* і *патей*, *монастырь* і *манастырь*, на меркаванне Н. Т. Вайтовіч, паказвалі жывое вымаўленне, гэта значыць аканне. І калі чаргаванне *o/a* (*монастырь* – *манастырь*, *гораздо* – *гаразда*) у рукапісах ўсходнеславянскага перыяду было ўскосным адлюстраваннем акання, то прыклады з Баркулабаўскага летапісу з’яўляюцца непасрэдным адлюстраваннем гэтай з’явы. Яны прысутнічаюць у мясцовых назвах (*Баркалабава*, *Махава*, *Радивонковичи*), у прозвішчах (*Баркулабовая*, *Крашинская*), а таксама ў форме назоўна-вінавальнага склону агульных назоўнікаў. Нельга абысці ўвагаю напісанне літары *a* ў канцавым адкрытым складзе, што ў адным выпадку служыць паказчыкам назоўна-вінавальнага склону адзіночнага ліку (*войска моголево; попсовала, со пчолами дерева бортное*), а ў іншым можа быць марфалагічным паказчыкам адначасова множнага і адзіночнага ліку: *мало хто при рекахъ великих сена косил, жита жали*. Што ж да фразеалагізма ў *калена* (*a снегъ у колена выпаль*), то тут форма вінавальнага склону адзіночнага ліку з перадачай канчатка *-a* замест *o*. Спробы разглядаць такія прыклады акання праз прызму «карэктарскай праўкі» або заносіць іх на адрас «пісца-ўкраінца, які не ведаў акання і мог свядома выпраўляць памылкі супраць прынятай арфаграфіі, аднаўляючы этымалагічныя *a* і *o*» не выглядаюць пераканаўчымі.

Параўнанне фактаў Баркулабаўскага летапісу з мовай магілёўскіх актаў выявіла ў абедзвюх крыніцах мену літар *a* і *o* (галоўным чынам ва ўласных імёнах) [8, с. 55]. Наогул жа ў летапіснай мове фанетызацыя правапісу праявілася надзвычай выразна ў параўнанні з іншымі беларускімі пісьмовымі помнікамі, дзе захаванне папярэдніх правапісных традыцый абмяжоўвала аканне на пісьме: з-за кансерватыўнасці гістарычнай арфаграфіі пераход *o* ў *a* адзначаўся толькі выпадкова ці праз недагляд перапісчыкаў [16, с. 134]. Не паўплывала на беларускае летапісанне ўвогуле, і на Баркулабаўскі летапіс у прыватнасці, звужэнне акання ў беларускіх рукапісных кнігах XVI–XVII стст., звязанае з развіццём кнігадрукавання і выхадам у свет царкоўнаславянскіх граматык.

Яшчэ адзін адметны паказчык Баркулабаўскага летапісу – яго сінтаксіс. Выкарыстанне аднародных выказнікаў, дзейнікаў, азначэнняў, дапаўненняў скіравана на сэнсавае ўзмацненне выказвання, лагічнае вылучэнне асобных фрагментаў апавядання: «Тот рок 99 был велми урожайный, добрый, здоровый, погодный, на всем добрый» (л. 157 зв.); «Тут же промежи ними была сильная и великая незгода и посварок и велми о нем штось дивне радили, хитре, мудре, скрыте, молчком» (л. 169 зв.). Адрозненне сінтаксісу Баркулабаўскага летапісу ад летапіснага ўвогуле праяўляецца ў выразнасці інтанацый, асабліва пры ўвядзенні простае мовы: «А коли варива просили, тые словы мовили: «*Сподариня, перепелочко, зорухно, зернетко, солнушко! Дай ложку дитятку варивца сырого!*» (л. 165 зв.). Адметны летапіс і паводле своеасаблівай будовы сказаў, калі адасобленыя або ўдакладняльныя канструкцыі і сказы дыстантуюцца ад паясняльнага слова: «*Того ж року 1585 у пост Филипов у пуци Сидоровской его милость князь Богдан Соломорецкий побил лосей десять великих а вепров диких великих осм, – где теперь село Сутоки и Махово*». Варта адзначыць і ўжыванне бяззлучнікавых сказаў, у якіх адна частка паясняе другую, надаючы выказванню канкрэтны сэнс: «*Весна з ласки божей была добра, снег заразом согнало; жито на зиму сеяное, як было зелено у осень, также было зелено и на веснѣ; с тою зеленостью и зацвило*» (л. 169); «*Правда, початок был грозный, а остаток плачливый: што было огородных речей – капуста, ботвинье, цибуля, маки, горохи, ячмень, ярица, то все мороз побил, чого з великим плачем было видети тых людей голодных, которые толко огороды были засеяли, а жита*

не пачиналі» (л. 165 зв.). Гэтыя і іншыя факты сведчаць пра тэндэнцыю на збліжэнне летапіснай мовы з сінтаксісам жывых гаворак.

У навуковым плане Баркулабаўскі летапіс мае не толькі выключнае значэнне як помнік беларускай літаратуры і гісторыі, але з'яўляецца неацэннай крыніцай для вывучэння старажытнай беларускай мовы ў яе сістэмных паказчыках. Вывучэнне Баркулабаўскага летапісу дапамагае вырашэнню складаных пытанняў станаўлення нормаў старажытнага беларускага пісьма. Сярод іх – фарміраванне лексічнага складу летапісу як дакументальна-мастацкага жанру старажытнай літаратуры, выяўленне суадносных тэндэнцый летапіснай і сучаснай беларускай літаратурнай мовы, разгляд моўных асаблівасцей Баркулабаўскага летапісу ў ракурсе гістарычнай дыялекталогіі. Усё гэта забяспечвае перспектыву дыхранічнага даследавання беларускай мовы.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Боркулабовская летопись (1563–1608) // Материалы для истории воссоединения Руси / П.А. Кулиш. – М., 1877. – Т. 1. – С. 45–89.
2. Романов, Е. Баркулабовская летопись / Е. Романов // Могилевская старина : сб. ст. Могилевских губернских ведомостей. – Могилев-губернский, 1900. – Вып. 1. – С. 1–18.
3. Варколабовская летопись / Е. Романов // Памятная книжка Виленской губернии на 1910 год. – Вильно, 1910. – С. 1–58.
4. Довнар-Запольский, М.В. Баркулабовская летопись / М.В. Довнар-Запольский // Университетские известия. – Киев, 1898. – № 12. – С. 1–38.
5. Довнар-Запольский, М.В. Баркулабовская летопись / М.В. Довнар-Запольский. – Киев, 1908.
6. Мальцев, А. Н. Баркулабовская летопись / А.Н. Мальцев // Археографический ежегодник за 1960 год. – М., 1962. – С. 291–320.
7. Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці. – Мінск, 1975. – С. 11–155.
8. Вайтовіч, Н.Т. Баркалабаўскі летапіс / Н.Т. Вайтовіч ; пад рэд. А.І. Аванесава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1977. – 208 с.
9. Полное собрание русских летописей, изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археографическою комиссиею. – С.-Петербург, 1907. – Т. XVII : Западнорусские летописи. – 649 с.
10. Полное собрание русских летописей. – М. : Наука, 1975. – Т. 32 : Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – 234 с.
11. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы: вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. ВДУ / АН Беларусі ССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; склад.: У.В. Анічэнка [і інш.]. – Мінск, 1961. – Т. I. – 538 с.
12. Карнеева-Петрулан, М.І. Мова Баркулабаўскага летапісу / М.І. Карнеева-Петрулан // Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. – Мінск, 1957. – Вып. 3. – С. 94–112.
13. Жураўскі, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / А.І. Жураўскі. – Мінск : Навука і тэхніка. – 1967. – Т. 1. – 371 с.
14. Мароз, В.К. Лексіка-фразеалагічная разнастайнасць беларускіх летапісаў / В.К. Мароз // Труды БДТУ. Сер. V, Паліталогія, філасофія, гісторыя, філалогія. – Мінск, 2004. – Вып. XII. – С. 261–263.
15. Карский, Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 1 / Е.Ф. Карский. – М., 1955. – 475 с.
16. Булыка, А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А.М. Булыка. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.

Maroz V.K. Sources of the facts of linguistics: the Barkulabow chronicle

Article is dedicated to Barkulabov chronicle. The Barkulabow chronicle it is considered as object of linguistic research. This document of Belorussian written language is known as the valuable source of language and literature. In the chronicle iteir are reflected the lingual special features, whit became the standards of contemporary the Belorussian language. In the article are analyzed lexical and orthographical indices. Study of chronicle item gives answer to the number of the unresolved questions.

Матэрыял паступіў у рэдкалегію 13.09.2008